WARIES MISDAADREEKS · Nº 121

Rijnwater in Zevenaar

Het raadsel van de douanierskoffie

Een historisch onderzoek naar de dood van commies G. J. Overduin, Tolkamer, 15 november 1923

door dr. Ilse Wolbrink

met alle bronnen in transcriptie, werkbladen, hints en een verzegelde reconstructie

UITGEVERIJ WARIES

Inhoud

Hoe u dit rapport leest **4**
Wie is wie 6
Woorden van toen 8

1. Honderd jaar stilte **10**

2. De grens in het water **14**

3. Donderdag 15 november **23**

4. Aan boord van de Mathilde **31**

5. Water en wegen **39**

6. Wat het dossier verder bewaarde **46**

7. Laat binnengekomen stukken **54**

Overzicht van de bronnen **65**

Aan de lezer: de zes vragen **67**
Werkbladen 68
Antwoordformulier 73
Hints in drie niveaus 75

Verzegeld: de reconstructie **79**
Nawoord 86

> Bronnen worden in dit rapport genummerd per hoofdstuk: **Bron 4.2** is het tweede stuk uit hoofdstuk 4. Verwijzingen naar pagina's staan steeds als 'p. 37'.

Hoe u dit rapport leest

Dit is geen roman. Het is een onderzoeksrapport, en u bent de tweede onderzoeker. Op donderdag 15 november 1923 stierf in Tolkamer de commies Gerrit Jan Overduin, een uur nadat hij aan boord van een Duitse rijnaak een mok koffie had gedronken. Het onderzoek van toen leverde een verdachte op die nooit is gevonden, en een dossier dat honderd jaar in een doos heeft gelegen.

In de hoofdstukken hierna vindt u alle stukken uit dat dossier in transcriptie: processen-verbaal, verklaringen, een scheepsjournaal, het wachtjournaal van de douanepost, een gifboek, waterstanden, een zakboekje, krantenknipsels en brieven. Tussen de stukken door geef ik als historicus uitleg over de tijd, de taal en de gebruiken. Ik trek in die tussenstukken bewust geen conclusies. Waar ik iets weet wat de mensen van 1923 niet wisten, zeg ik dat erbij.

Zo werkt het

- **Lees de bronnen** in de volgorde van het boek. Elk stuk kan ertoe doen, ook het saaiste formulier.
- **Gebruik de werkbladen** achterin (vanaf p. 68) om tijden, plaatsen en leugens bij te houden. Een potlood is geen overbodige luxe.
- **Beantwoord de zes vragen** op het antwoordformulier. U vindt ze ook in ‘Aan de lezer’ op p. 67. Wie wil, leest die vragen nu alvast.

Wie is wie

De personen die in de stukken voorkomen. Leeftijden zoals in november 1923, voor zover het dossier ze vermeldt. Deze lijst is opgesteld door de auteur en bevat niets wat niet ook in de bronnen staat; de volgorde zegt niets over schuld of onschuld.

Op en rond de visitatiesteiger

naam	leeftijd	rol
Gerrit Jan Overduin	41	commies der invoerrechten 1e klasse aan de post Tolkamer; overleden 15 november 1923
Aaltje Overduin-Roelofs	36	zijn vrouw; woont met zoontje Bertus (6) aan de Tolstraat
Wouter Lensink	22	adspirant-commies, sinds april 1923 aan de post; ging met Overduin aan boord
Josef Kremer	44	schipper en eigenaar van de Duitse rijnaak *Mathilde*, Ruhrort
Wilhelmine (Minna) Kremer	39	zijn vrouw; schonk die ochtend de koffie; verdachte in 1923
Bernard Hulshof	47	expediteur te Babberich, kantoor aan de Tolstraat; verzorgt de aangiften van de *Mathilde*
Klaas Ebbers	38	opzichter van steenfabriek De Bijlandse Waard bij Tolkamer

Overduin werkte sinds 1912 aan de grens, de laatste zes jaar in Tolkamer. Lensink was zijn eerste adspirant. De *Mathilde* passeerde Tolkamer in 1923 volgens het register minstens vijf keer.

Woorden van toen

Een korte lijst van woorden uit de bronnen die tegenwoordig niet meer vanzelf spreken.

A.P. – Amsterdams Peil, het nulpunt waartegen in Nederland hoogten en waterstanden worden gemeten; tegenwoordig NAP.

adspirant-commies – beginnend douaneambtenaar in een proeftijd, die visitaties nog onder toezicht doet.

commies – douaneambtenaar die schepen en ladingen controleert en de rechten vaststelt.

diepgang – hoe diep een schip in het water ligt; hoe zwaarder de lading, hoe groter de diepgang.

expediteur – kantoor dat voor schippers en handelaars de douanepapieren verzorgt en de rechten voorschiet.

gangboord – smal looppad langs de rand van het dek, naast het ruim.

gifboek – register waarin een drogist elke verkoop van vergif moest noteren, met naam, doel en handtekening van de koper.

Grensbrigade – in dit boek: de (verzonnen) politie-eenheid die in de grensstreek onderzoek deed.

inklaren / uitklaren – een binnenkomend of vertrekkend schip door de douane laten afhandelen.

luikhoofd – de verhoogde rand of kap van het ruimluik; aan boord vaak gebruikt als tafel.

1

Honderd jaar stilte

Hoe een dichtgebonden map in een archiefdoos een vergeten sterfgeval terugbracht

Wie in Nederland ooit naar het weerbericht heeft gekeken als de rivieren hoog staan, kent de naam Lobith. Daar komt de Rijn het land binnen, en daar wordt al meer dan een eeuw gemeten hoeveel water er binnenkomt. De waterstand 'bij Lobith' is een begrip. Minder bekend is dat een paar honderd meter verderop, in het schippersdorp Tolkamer, ook al eeuwenlang iets anders werd gemeten: wat er aan boord van de schepen zat.

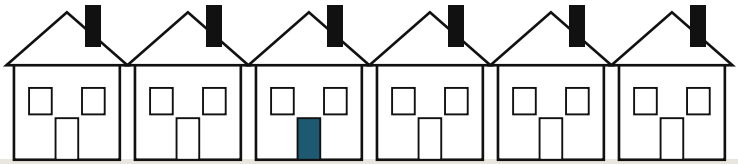
In het voorjaar van 2022 werkte ik in het Rijnoeverarchief te Lobith aan een studie over smokkel in de grensstreek tussen de beide wereldoorlogen. Tussen de dozen met correspondentie van een opgeheven grenspolitie-eenheid, de Grensbrigade Rijnwaarden, stond een doos zonder inventarisnummer. Het etiket zei alleen: *ongeregistreerde zaken 1921–1926*. Bovenop lag een map, dichtgebonden met touw dat bij de eerste aanraking brak. Op de voorkant, in potlood: *Overduin, G. J. – ges. 1924*.

'Ges.' bleek te staan voor geseponeerd. In de map zat het onderzoek naar de dood van een commies van de douane, Gerrit Jan Overduin, eenenveertig jaar oud, gestorven op donderdag 15 november 1923 in het wachthuis van de douanepost aan de Rijn te Tolkamer. Doodsoorzaak volgens de geneesheer en de scheikundige: vergiftiging met strychnine. Volgens de Grensbrigade was het gif hem toegediend in een mok koffie, aan boord van de Duitse rijnaak *Mathilde*, door de vrouw van de schipper. Die vrouw, Wilhelmine Kremer, is nooit verhoord als verdachte. Toen de verdenking op papier stond, lag de *Mathilde* al lang weer in Ruhrort, in door Franse en Belgische troepen bezet gebied, buiten bereik van elke Nederlandse brigadier.

Een zaak die niemand wilde hebben

Dat zo'n zaak in een doos verdwijnt, is minder vreemd dan het klinkt. 1923 was een jaar van chaos aan de grens. In januari hadden Frankrijk en België het Ruhrgebied bezet, omdat Duitsland de herstelbetalingen niet nakwam. De Duitse mark stortte in; in november betaalde je in Emmerich, tien kilometer stroomopwaarts, voor een brood een bedrag met twaalf nullen. Op dezelfde donderdag dat Overduin stierf, werd in Duitsland de Rentenmark ingevoerd om aan die waanzin een eind te maken. Voor Nederlanders aan de grens betekende de crisis vooral één ding: wie guldens had, kon over de grens bijna alles voor bijna niets kopen. Smokkel was geen uitzondering, het was een bedrijfstak.

Een dode commies in zo'n tijd was een gevoelige zaak. De verdachte was Duits, het schip was Duits, de getuigen spraken Duits of Liemers plat, en de Nederlandse autoriteiten hadden geen enkele mogelijkheid om in het bezette Ruhrgebied iemand te laten verhoren. Het dossier toont een opperwachtmeester die zijn werk doet, keurig en volgens het boekje,

Tolstraat

De rij douanehuisjes aan de Tolstraat, schets door de auteur. Blauw: de voordeur van het huis van de familie Overduin.

Zijn werkplek was het wachthuis bij de visitatiesteiger, een klein stenen gebouw op de dijk met een voorkamer met uitzicht over de rivier en een wachtlokaal met een kachel erachter.

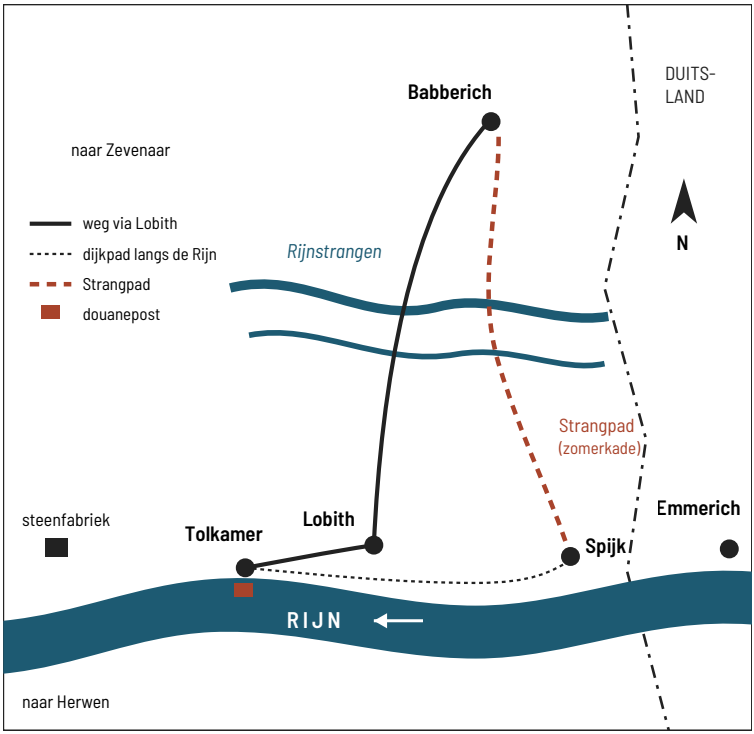
Een dag aan de visitatiesteiger

De dienst aan de steiger was eentonig en zwaar. Twee man per dienst, soms drie. Een schip werd gezien, gepraaid, legde aan; de commiezen gingen aan boord, bekeken de papieren, daalden in het ruim, peilden de diepgang, rekenden. Was alles in orde, dan kreeg de schipper een gestempeld briefje en mocht hij verder. Klopte er iets niet, dan kon de visitatie uren duren. Een schip dat op weg naar Duitsland was, werd 'uitgeklaard'; een schip dat uit Duitsland kwam, 'ingeklaard'. Voor de ladingen naar binnen zorgden meestal expediteurs: kantoren die de aangiften opstelden, de rechten voorschoten en de papieren regelden. In Tolkamer waren er in 1923 drie.

Schippers boden de commiezen koffie aan. Dat hoorde erbij, het was koud op het water en de visitatie duurde lang. Maar een kop koffie van een schipper die je zo dadelijk moest controleren, was ook iets wat sommige commiezen liever niet aannamen. Er gingen genoeg verhalen rond over guldens onder het schoteltje.

BRON 2.1 Kaart van de omgeving

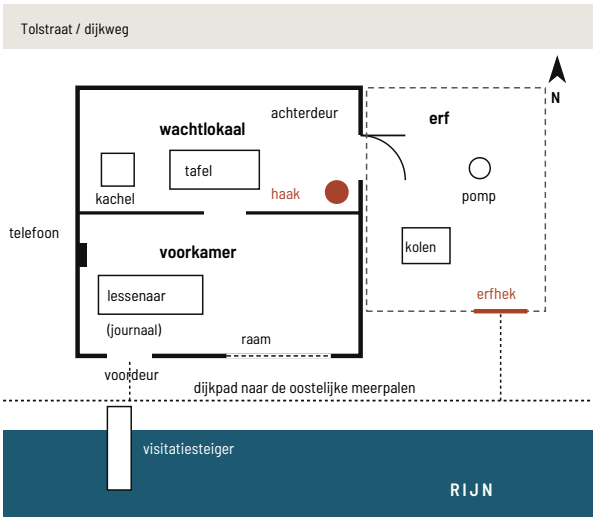
Schets door de auteur naar kaarten uit de jaren twintig; schematisch, niet op schaal

De Rijn stroomt van oost naar west (pijl). Afstanden volgens de bronnen: Babberich–Tolkamer via Lobith ca. 6 km, Tolkamer–Spijk langs de dijk ca. 4 km, steenfabriek De Bijlandse Waard–douanepost ca. 3,5 km, douanepost–Lobith (dorp) ca. 1 km.

BRON 2.3 Plattegrond van het wachthuis en dienstorder

Schets door opperwachtmeester J. Brugman, 16 november 1923, hertekend door de auteur; dienstorder in afschrift, stuk 12 en 13

Wachthuis van de douanepost bij de visitatiesteiger te Tolkamer. De haak voor de mokken zat in het wachtlokaal naast de achterdeur. Het dijkpad loopt langs de rivierkant en langs het erfhek naar de oostelijke meerpalen.

DIENSTORDER No. 7/1921 - WACHTHUIS TOLKAMER

1. De achterdeur van het wachthuis blijft van zonsopgang tot zonsondergang ontgrendeld, opdat schippers aan de pomp op het erf drinkwater kunnen innemen zonder de dienst in de voorkamer te storen.

2. Het wachtjournaal ligt op de lessenaar in de voorkamer en wordt bijgehouden door de oudste commies in dienst. Elk schip, elke bezoeker van dienstwege en elk telefoongesprek wordt met tijd ingeschreven.

3. Interlokale telefoongesprekken worden met begin- en eindtijd in het gesprekkenregister opgenomen.

Tolkamer, 2 mei 1921
De Ontvanger